

SZILÁGYI MÁRTON

Arany János *Hamlet*-fordításának egyik korai előképe

Nyilvános költői pályafutása kezdete előtt Arany Jánosnak volt egy nem túl hosszú ideig tartó prózaírói pályakezdése is, amely aztán félbeszakadt, s feledésbe is merült. A költőnek ugyanis már *Az elveszett alkotmány* megírása után, de még a *Toldi* átütő sikere előtt az *Életképek*ben 1846-ban megjelent három elbeszélése is, gyorsan egymás után, ami azt valószínűsíti, hogy megírásukhoz komolyabb ambíció és lendület kellett.¹ Ezeket a szövegeket Arany később soha nem vette föl egyetlen kötetébe sem (igaz, prózai írásainak meg sem próbált kötetet szentelni, tehát nem is igen lett volna hova).² Ahogyan ezt a kritikai kiadás adott kötetét sajgó alá rendező Keresztury Mária megfogalmazta:

Ami kevés ilyen jellegű művet írt, azt sem tartotta túlságosan sokra. Össze soha nem gyűjtötte, újra ki nem adta; miután létrehozta, úgyszólván teljesen magukra hagyta őket.³

Ezért aztán ezeknek az írásoknak az irodalomtörténeti tudomásul vétele is igen későre s meglehetősen csökevényesen történt meg⁴ – bár a kritikai kiadás persze tartalmazza őket, s méltóképpen, igaz, meglehetősen röviden kommentálja is mindhármát.

A harmadikként megjelent novella azonban sajátos helyzetben volt, mert még a másik kettőhöz képest is rejtettebb státuszban létezett. Ezt ugyanis Arany eleve álnévvel, Karakány Jónásként adta közre (a vezetéknevénv egyébként *Az elveszett alkotmány* ötödik énekében felbukkant szereplőtől, a „nagyfülü tátos”-tól van kölcsönözve, tehát intertextuális utalás). A folyóiratban semmi nem utalt az eredeti szerzőre. Voinovich

* A szerző az ELTE BTK Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézetének egyetemi tanára. A tanulmány az OTKA támogatásával (K 108.503) készült (témavezető: Korompay H. János). Köszönöm Ruttkay Veronika segítségét, aki több fontos részletre is felhívta a figyelmemet.

1 „Egy egyszerű beszélyke: Uti tárczámból”, *Életképek* 4, 1. félév, 13. sz. (1846): 388–399. A kritikai kiadásban: ARANY János, *Prózai művek 1.: Eredeti szépprózai művek – Szépprózai fordítások – Kisebb cikkek – Tanulmányok – Iskolai jegyzetek*, kiad. KERESZTURY Mária, Arany János összes művei 10 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1962) 7–20. A továbbiakban: AJÖM X. „Hermina”, *Életképek* 4, 2. félév, 9. sz. (1846): 266–273. A kritikai kiadásban: AJÖM X, 21–30; KARAKÁNY Jónás [ARANY János], „Szerelem és egyéb: Kisérlet az »ugynevezett« fönöségesben”, *Életképek* 4, 2. félév, 10. sz. (1846): 304–308. A kritikai kiadásban: AJÖM X, 31–37.

2 Erre nézvést lásd a kritikai kiadás jegyzeteit: AJÖM X, 575–578.

3 AJÖM X, 570.

4 Az egyik elbeszélésnek újabban született invenciózus elemzése: MILBACHER Róbert, „Arany mint novellista: A nevelődés keresztény modelljének kudarca az *Egy egyszerű beszélykében*”, *Tanulmányok: Újvidéki Egyetem Bölcsészettudományi Kar Hungarológiai Tanszak Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék* 58, 1. sz. (2019): 17–30.

Gézának, Arany monográfiájának is a legfőbb (sőt, egyetlen) érve a szerzőség mellett az volt, hogy maga a költő egy feljegyzésében saját művei között tartotta számon a szöveget – s ez azt sejteti, hogy e nélkül tán ki sem derült volna, ki is a szerző: „Címét Arany maga följegyezte munkáinak egy jegyzékében, a két másik elbeszélés mellett.”⁵ Voinovich ugyan itt semmi támpontot nem adott a hivatkozás visszakereséséhez, ám alighanem arra az autográf feljegyzésre gondolt, amely szerencsére ma is megtalálható. Aranynak a *Régiebb versek tisztázata* alcímet viselő kéziratos kötete, amely az 1856-os *Kisebb költemények*⁶ egyik előkészítő fázisa volt versgyűjtő füzetként,⁷ tartalmazott egy listát, amelyben Arany a tőle számontartott műveit sorolta föl. Ebben mindhárom prózai elbeszélését feltüntette (bizonyosságul annak, hogy ő ezeket ekkor fontosnak tartotta), s ezek között szerepel a következő is: „Egy más beszély, Karakán Jósiás név alatt.⁸ 1846 (?)”. Voinovich alighanem ezt a feljegyzést emlegethette 1929-ben megjelent monográfiájában.

Az elbeszélés igen kevés figyelmet kapott, noha már csak parodisztikus mivolta miatt több szempontból is figyelemre méltó. Arany itt a „fenséges” esztétikai minőségét s az ennek megjelenítéséhez alkalmazott írói műfajokat figurázza ki – s mivel ez álnéven történik, a gesztus ráérthetővé válik akár saját korábbi kísérleteire is, s úgy is felfogható, mintha az író attól akarna elhatárolódni, amely saját addigi prózaírói kísérleteit jellemezte.⁹ Ennek a megoldásnak volt példája a magyar irodalomban, még ha ritkán is: Kisfaludy Károly parodisztikus műve (*Andor és Juci*) így tette gúny tárgyává saját, a szűzsé alapján földézett korábbi műveit.¹⁰ S ha Arany itt az öniróniának ezt a mintáját követte, akkor más fényben tűnik föl *Az elveszett alkotmány* is, amelynek szatirikussága előzmény nélkülinek és céltalannak látszik – ám az ironiát hiperbolikusan kiterjesztő és általánossá tevő eposztravesztiának is van az életművön belüli kontextusa, csak ez nem ugyanazon műfaj (az eposz) keretében ragadható meg.¹¹ Ráadásul

5 VOINOVICH Géza, *Arany János életrajza*, kiad. TÖRÖK Lajos (Budapest: Universitas Kiadó–MTA Könyvtár és Információs Központ, 2019²), 64.

6 ARANY János, *Kisebb költeményei*, 2 köt. (Pest: Heckenast, 1856). Új kiadása: ARANY János, *Kisebb költeményei*, kiad. SZILÁGYI Márton (Budapest: Helikon Kiadó, 2017).

7 A kötet készüléseinek filológiai háttéréről lásd: SZILÁGYI Márton, „Arany János *Kisebb költemények* című, 1856-os kötetének keletkezése”, *Irodalomtörténet* 98, 4. sz. (2017): 450–466.

8 Arany itt használatos álneve Karakány Jónás (s nem Jósiás) volt. Bár Arany erre már rosszul emlékezett, ez alapján azonosítható az elbeszélés, amelynek a címét már nem adta meg (talán arra sem emlékezett): *Szerelm és egyéb: Kísérlet az „ugynevezett” fonségesben*. A címleírását lásd az 1. jegyzetben.

9 A kritikai kiadás így fogalmazott: „Megfigyelhető, hogy A[rany] milyen hamar túljutott a romantika túlzásain. 1846 tavaszán két rémtörténetet írt, ősszel pedig már parodizálja ugyanezt a stílust.” AJÖM X, 577.

10 Kisfaludy ezen paródiáiról lásd: HORVÁTH János, *Kisfaludy Károly és íróbarátai*, Irodalomtörténeti tanulmányok 1 (Budapest: Művelt Nép Kiadó, 1955), 59–60.

11 Nyilasy Balázs fejtette ki a „kettős pályakezdés” koncepcióját, amely arra kívánt magyarázatot adni, hogy *Az elveszett alkotmány* megkezdte epikai irányt a következő nagy mű, a *Toldi* nem folytatta, s így ez a két szöveg két külön irányt jelöl: NYILASY Balázs, *Arany János*, Klasszikusaink (Budapest: Korona Kiadó, 1998), 30–57. Az észlelt probléma valós, ám ez a koncepció több szempontból sem meggyőző: nem számol ugyanis *A dévaványai juhbehajtással*, hanem *Az elveszett alkotmányt* tekinti az első „igazi” Arany-műnek, de láthatólag megfelelkezik Arany korai prózai elbeszéléseiről is, noha a *Szerelm és*

mind az eposz, mind ez az elbeszélés összefügghet a Kisfaludy Társaság jutalomkérdésével, amelyet eredetileg 1845. február 6-án tűzték ki, de Arany – saját bevallása szerint – ekkor még nem vette észre: „Időközben a Kisfaludy társ. jutalom hirdetése víg eposzra, melyly figyelmem először kikerülte volt, nyár folytában ismételtetett – s én e véletlen ösztözetálalkozás által meglepetve, siettem satirai eposomat befejezni s felküldeni.”¹² Így pontosan nem tudjuk, hogy melyik újbóli hirdetés során találkozott Arany a pályázati kiírással, de akár a következő sajtóközlemény is szóba jöhet (a híradás több sajtótermékben is megjelent, de Arany ez idő tájt a *Pesti Divatlapot* biztosan olvasta, tehát nagy valószínűséggel itt találkozhatott a felhívással):

Emlékezetbe hozatnak ez úttal a társaságnak f. é. febr. 6-án kitűzött két rendes jutalom-feladatai is 1846ra, melyeknek változatlan határideje szinte a fölebb említett nov. 20-a. Az első *széptani kérdés* imez: »Egy felől a nagynak, fenségesnek fogalma dagálylyal s hamis pathoszsza, más felől a népiesé az aljasnak fogalmával gyakran öszszezavartatván, hozasának e fogalmak tisztába s honi írókból vett példákkal világittassanak.« – Jutalma 15 arany. – A második *szépművi*: »Készítettessék hazai tárgyú víg eposz.« – Jutalma 25 arany [...].¹³

Ez a két, konkrétumot és határozott tematikai vagy egyéb iránymutatást nem tartalmazó pályázat Arany számára korábbi, már formálódó ötleteinek célját látszott meghatározni. Régebben elkezdett eposztravesztiáját ezért igyekezett gyorsan befejezni, hogy benyújthassa a pályázatra, ám az első, elméleti pályatétel is hatással volt rá. Aligha véletlen, hogy három megjelent novellája közül az utolsó, a Karakány Jónás néven kiadott azon fogalmak egyikéhez kívánt kapcsolódni, amelyet itt kifejtendő irodalomtörténeti problémaként állítottak a leendő szerzők elé. A pályatételben említett *fenséges* fogalma egyenesen a novella alcímében tért vissza (*Kísérlet az „ugynevezett” fonségesben*), s az elbeszélés parodisztikus módon éppen azt kívánja megvalósítani, amit a Kisfaludy Társaság a pályázókkal vizsgáltatni kívánt: hogyan keveredhet össze a fenséges a dagályossal. Talán az is a pályázati kiírás létével függ össze, hogy Arany nem a saját neve alatt publikálta ezt a szövegét: az ironikus játéknak, amely ezúttal magát a kiíró Kisfaludy Társaságot is érintette, ez szintén része volt. A novella minden bizonnyal ugyanabból az ösztönzésből ered, mint *Az elveszett alkotmány*, szemléleti közelségük ezzel is magyarázható, mint ahogy a Karakány név ismétlődése (Arany mintha egybeolvasta volna a két külön pályatételt, s a hazai vígeposzt is úgy fogta föl, mint ahol össze lehet keverni az egyébként különálló esztétikai fogalmakat).

egyéb stílus értelemben és a modalitás szempontjából szintén *Az elveszett alkotmány* párhuzamának (vagy akár továbbgondolásának) tekinthető. Ennek kapcsán lásd az ellenérveket: SZILÁGYI Márton, „Mi vagyok én?”: Arany János költészete (Budapest: Kalligram Kiadó, 2017), 45–58.

12 Arany János Gyulai Pálnak, Nagykőrös, 1855. június 7., in ARANY János, *Levelezése 2.: 1852–1856*, kiad. SÁFRÁN Györgyi, BISZTRAY Gyula és SÁNDOR István, Arany János összes művei 16 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1982), 561. A továbbiakban: AJÖM XVI.

13 *Pesti Divatlap* 13, 5. sz. (1845): 147.

Most azonban inkább a *Szerelem és egyéb* című elbeszélésnek egyetlen mozzanatát szeretném kiemelni. Ebben az elbeszélésben van egy versbetét, amely ironikusságában is sajátos *Hamlet*-parafrázis, amelyet viszont nemigen szoktak hozzászámítani Arany saját Shakespeare-fordításának előtörténetéhez. Pedig odatartozik.

Ez a következőképpen hangzik:

*Enni, vagy nem enni: ez itt a kérdés.
Ha jobb-e, valjon, tűrni békesen
Makranczos éhség kínos éjjelét,
Vagy elszántsággal harcra kelni a
Hagymákkal, és küzdvén – megenni őket?
Stb., – stb. – – –¹⁴*

Ez a részlet aligha igényel kommentárt: a dráma egyik legismertebb részének, a címszereplő nagymonológjának paródiáját mindenki könnyen fölismerheti benne. A novella szövegében az utalás megfejtését sehol sem találjuk, de nincs is rá szükség a hatás szempontjából.

A legutóbbi, Arany *Hamlet*-fordításának szentelt, kiváló tanulmánykötet bevezető tanulmányában Ruttkay Veronika hívta fel a figyelmet Aranyra egy másik, későbbi, ironikus gesztusára:

Talán nem túlzás azt állítani, hogy a magyar kulturális emlékezetben Arany *Hamlet*-fordítása ilyen módon is jelen van, immár több mint egy évszázada. A *Bolond Istók*ban még maga Arany roncsolja tovább a nagymonológ (Vajdától kölcsönzött) híres szavait, amikor ezt írja hősről: »De ő a »lenni vagy nem lenni« célt / Nem így fogá föl: »enni vagy nem enni«, – de ehhez hasonló szétírássra a későbbi irodalomból is bőven találunk példát.¹⁵

Az idézett példa a *Bolond Istók* második énekében található, s a főhős iskolai pályafutásának leírásához kapcsolódik, tehát fölöttébb funkcionális, hiszen megelőzi Bolond Istók színészkalandját.¹⁶ Ám érdemes számontartanunk azt is, hogy Arany nem itt s nem ezzel kezdte el a nagymonológ ironizálását, hanem ekkor csak egy, az 1840-es évekből származó poénját alkalmazta újra. Ráadásul ez olyan nyelvi ötlet, amelyre sem az angol, sem – az Aranytól szintén ismert – német fordítás nem adhatott ösztönzést: a »lenni vagy nem lenni« sornak az átfordítása az »enni vagy nem enni« sorba csak a magyarban megfigyelhető alaki hasonlóságra épülhet rá. S ehhez pedig a nagymonológ

14 „Szerelem és egyéb”, *Életképek* 4, 2. félév, 10. sz. (1846): 305. A kritikai kiadásban: AJÖM X, 32. Kiemelés az eredetiben.

15 RUTTKAY Veronika, „Előszó: Hamlet emlékezete”, in „*Eszedbe jussak*”: *Tanulmányok Arany János Hamlet-fordításáról*, szerk. PARAISZ Júlia, Hagyományfrissítés 3, 7–34 (Budapest: Reciti Kiadó, 2015), 30.

16 Az idézet az új kritikai kiadásban: ARANY János, *Elbeszélő költemények*, kiad. TÖRÖK Zsuzsa, Arany János munkái (Budapest: Universitas Kiadó–MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet, 2019), 374. A jegyzetekben a sajtó alá rendező, Török Zsuzsa természetesen azonosította a Shakespeare-utalást: uo. 921.

híres kezdősorának az a fordítása jelenthetett csak kiindulást, amely Kazinczy korábbi, Friedrich Ludwig Schröder német átdolgozása alapján készített, nyomtatásban is megjelent fordításának a leleménye: ebben a prózafordításban szerepel először a mondat így: „Lenni? nem lenni? ez tehát a kérdés.”¹⁷ A Ruttkay Veronika előbb idézett mondatához zárójelben hozzákapcsolt megjegyzésnek tehát nincs teljesen igaza, hogy a formulát Vajda Péter 1839-es fordításához köti. Mert ugyan Vajda Péter (egyébként Egresy Gábor átdolgozásában használatos) fordításában is ez a megoldás szerepel, ám ez nyomtatásban nem is volt hozzáférhető, eleve színházi használatra készült, Arany számára 1846-ban (amikor először deformálta a nagymonológot) biztosan nem állt rendelkezésre. Gondolhatnánk persze arra, hogy Arany korábbi vándorszínész évei akár lehetővé teheték volna ennek a fordításnak is a megismerését (ha ez kronológiailag lehetséges lenne, hiszen Vajda fordítása későbbi, mint Arany vándorszínészi kísérlete), ám amennyire feltárható Arany ekkori közreműködése és a színésztársulat repertoárja, a *Hamlet* bizonyosan nem szerepelt a műsorrendben, semmilyen fordításban.¹⁸ Tehát még ha Vajda Péter ezen a ponton ragaszkodott is Kazinczy korábbi nyelvi találatához, ez aligha lehetett Arany számára forrás: Kazinczy volt a kiindulás.

Korompay H. János számos meggyőző példát sorakoztatott föl arra, hogy Arany saját, majdani *Hamlet*-fordításába hogyan olvasztott bele a korábbi átültetésekből szavakat, szintagmákat, sőt sorokat.¹⁹ Ezek alapján azt a kijelentést is megfogalmazta: „Az Arany fordította Hamlet szókincsének, kifejezéseinek, sőt néha egész mondatainak első, legkorábbi rétege tehát Kazinczy közvetítésének köszönhető.”²⁰ Korompay arra is látványos bizonyítékokkal szolgál, hogy Arany jól ismerte a korábbi fordításokat, s megoldásaikat komolyan mérlegelte is. Ez az 1846-os részlet azonban azt valószínűsíti, hogy ez az ismerkedés nem a fordításra való készülés alkalmával történt meg, hanem ennek korábbi rétegei is vannak: a nagymonológ kapcsán már nyilvánvalóan az 1840-es évekből. Korompay ezt már rögzítette, csak éppen erre a novellabetétre nem utalt:

Tudjuk, hogy Arany már az 1840-es évek első felében jól ismerte Hamlet „magánbeszédét”: kezdetének első változatával („A lét, vagy a nem-lét kérdése ez”) való párhuzamok az ő költészetében is megjelentek, így már *A rodostói temetőben*: „Törüljön el onnan / Örökre a nemlét” (1848) és a Széchenyi emlékezetében: „A nemzet él, a nemzet összeretlen, / Átfut szíven a nemlét iszonya” (1860); *A honvéd özvegyének* (1850) mottója is a *Ham-*

17 A Kazinczy-fordítás kritikai kiadásában: KAZINCZY Ferenc, *Fordítások Bessenyeitől Pyrkerig: Önállóan megjelent fordításkötetek*, kiad. BODROGI Ferenc Máté és BORBÉLY Szilárd, Kazinczy Ferenc művei: Második osztály. Fordítások – Kritikai kiadás (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2009), 221.

18 Vö. RAJNAI Edit, „könnyebbnek találtam Thália zászlaja alá esküdni»: Arany János a színházban”, in *„Hazám tudósi, könyvet nagy nevének!”: Arany János pályájának művelődéstörténeti olvasatai*, szerk. CIEGER András, 37–66 (Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont–Országos Széchényi Könyvtár–Universitas Kiadó, 2017).

19 KOROMPAY H. János, „egy dióhéjban ellaknám Hamletkint»: A *Hamlet*-fordítás Arany János életművében”, in *„Eszedbe jussak”, 40–48.*

20 Uo., 40.

letből való. Voinovich szerint a fordításnak „volt régebbi töredéke, a 3-ik jelenet elejéig”: az előzmények idejét tehát nehéz lenne meghatározni.²¹

Feltűnő, hogy Arany miközben 1846-ban a felismerhetőség miatt a korábbi, ismertté és népszerűvé vált kezdettel idézte föl paródiájában a nagymonológot, elkészült fordításában éppen ezen a ponton már nem akarta követni a hagyományt, sőt igyekezett ettől a szállóigévé vált sortól megszabadulni; az ő javaslata a következő volt: „A lét, vagy a nem-lét kérdése ez.” S csak lábjegyzetben, mintegy a szokásos gyakorlat emlékét fölidéző kommentár szerepelt a korábbi megoldás, azaz Kazinczy fordítása: „Lenni, vagy nem lenni: az itt a kérdés.”²² Ebben a félreérthetetlen távolságtartásban (amely éppen ellentétes irányú, mint Vajda Péter és Egressy Gábor ragaszkodása a bevett, Kazinczy-féle megoldáshoz)²³ szerepet játszhatott saját korábbi gesztusának az emléke is, ahogyan 1846-ban a sornak a létezésre vonatkozó kérdését a táplálkozás, a töltetekezés képzetkörébe fordította át, jelezve ezzel az egyik banalizáló félreértés lehetőségét is, amelytől ilyenformán lehetett megóvni a *Hamlet* magyar szövegét, s a drámaabéli jelenet komolyságát. Ne feledjük, Arany színházi felhasználásban gondolkodott, tehát neki fontos volt a hangzás, a mondhatóság szempontja, s a lehetséges félrehallás éppen az alaki hasonlóságra épül.

Arany 1846-os eljárása, az, ahogyan Shakespeare szövegéhez viszonyul, rendelkezik párhuzammal a későbbi pályaszakaszon is.

Arany ugyanis írt egy *Szózat*-paródiát is, amely így kezdődött: „Hasadnak rendületlenül...”. A *Szózat*-paródiát egyértelműen persze nem lehet datálni (az új kritikai kiadás, követve az Arany László kiadásától eredő hagyományt, 1880-ra teszi), kézírata sincs meg (nyilván megsemmisült az Arany-hagyaték 1945-ös pusztulásakor), s keletkezésének nemcsak a körülményei, hanem a funkciója sem világos.²⁴ Az biztos csupán, hogy egy kéziratban maradó, publikálni nem kívánt szövegről volt szó, amely Vörösmarty *Szózatához* mint előszöveghez blaszfémikus és ironikus módon kapcsoló-

21 Uo., 38–39. Voinovich idézett utalása így szól, sajnos, konkrétumok megadása nélkül: „Aranyt pedig fiatalkori kísérletei *János király*-hoz és a *Szent Iván-éji álom*-hoz vonták; *Hamlet*-ből is volt régebbi töredéke, a 3-ik jelenet elejéig, de ezeken kívül – a kézírásból ítélve: még az 1850-es évek elején – belefogott *Macbeth*, *A vész* és *Cymbeline* fordításába, noha az első jeleneteknél tovább nem vitte egyiket sem.” VOINOVICH, *Arany János életrajza*, 450.

22 ARANY János, *Drámafordítások 1.: Shakespeare: A Szent-Iván éji álom – Hamlet, dán királyfi – János király*, kiad. RUTTKAY Kálmán, Arany János összes művei 7 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1961), 148. A továbbiakban: AJÖM VII.

23 Vö. Paraizs Júlia megjegyzésével a Vajda-Egressy-féle és az Arany-fordítás viszonyáról, miután ő mellette mindkét fordítást a nagymonológról: „Arany ugyanis kételkedett abban, hogy meg tud-e gyökeresedni saját változata egy erős hagyomány ellenében: »Lehet a szokottabb sor: Lenni vagy nem lenni stb.« A költő-fordító tehát bevallottan nehezen szabadult a monológ első sorának emlékétől, és e rövid lábjegyzet betekintést nyújt a reformkori szövegek könyv ambivalens fogadtatásába is: nem lehet a Vajda-Egressy szövegtől teljesen függetlenedni, de teljesen nem is érdemes.” PARAIZS Júlia, „*Hamlet* 1868: Kísértetjárás a Nemzeti Színházban”, in „*Eszedbe jussak*”, 51–87, 84.

24 ARANY János, *Kisebb költemények 3.: 1860–1882*, kiad. S. VARGA Pál, Arany János összes munkái (Budapest: Universitas Kiadó, 2019), 1057–1058.

dik. A legutóbb ehhez a vershez Tarjányi Eszter monográfiája fűzött igen fontos kommentárokat, a szöveget beillesztve Arany parodisztikus műveinek kontextusába. Elemzésének fontos újdonsága volt, hogy több, egykorúan a sajtóban megjelent *Szózat*- és *Hymnus*-paródiára is felhívta a figyelmet, s ezzel Arany gesztusának tipikus mivoltát tudta kimutatni.²⁵ Tarjányi szerint a korszakban egymás mellett élő, többféle paródiafogalom közül Arany a *Szózat* esetében azt követte, amely „nem az utánzott művet teszi gúny tárgyává”. A tőle alkalmazott „imitációs értelmű” paródiának „fő funkciója nem a kicsúfolás, hanem az *emlékezetbe idézés*”.²⁶ Ez a meghatározás tökéletesen illik erre az 1846-os betétversre is: fölhasználja az alapul vett, klasszikus státuszú szöveg néhány, a fölismerést biztosító elemét, s ennek alapján hoz létre egy ironikus parafrázist. Ez pedig – jellemző módon – hasonló poétikai megoldásra épül, mint a kései *Szózat*-paródia: itt is, ott is a biológiai szükséglet (az éhség csillapítása, az evés) lesz az a vegetatív szint, amelyhez az eredeti magasztos eszmei tartalom hozzámérődik. Ez az eljárás egyébként megfigyelhető Arannak egy publikálásra szánt, s ki is adott szatirikus versének a nyitányában is: a *Vojtina ars poeticája* ugyancsak két távoli terület egymás mellé rendelésének és metaforikus azonosításának az ötletével kezdődik, csak itt a költés (azaz az írói alkotás) az üritkezéssel, pontosabban a hasmenéssel válik azonossá.²⁷

A felismerhetőségre való rájátszás azonban a nyitó mondat nyelvi formulája kapcsán értelmezhető. Hiszen Kazinczy prózafordításától a versformára nézvést Arany nem kaphatott ösztönzést (s viszont: Arany paródiájából az olvasó aligha asszociál Kazinczy fordításának formai jellemzőire). Ennek a pár soros verses parafrázisnak külön jelentőséget kölcsönöz az alkalmazott versforma, mert ez már azt bizonyítja, hogy Arany alaposan ismerte már a *Hamlet* eredeti ritmikáját is (ezt ugyanis nem közvetíthette a tőle ismert német fordítás sem, csak az angol eredeti).

Arany Shakespeare-rel való megismerkedésének kezdetei kapcsán sok mindent nem tudunk.²⁸ Legfőbb forrásunk a Gyulaihoz írott, sokszor idézett önéletrajzi levél lehet, amely azonban egy tudatosan megteremtett önkép kialakításának magasrendű kísérlete, s mint ilyen, kihagyásokkal és elhallgatásokkal foglalja össze azt a pályaképet, amelyet Arany a nyilvánosság előtt vállalni kívánt. Ebben pedig a *Hamlet*tel való korai foglalatosságot a költő nem említette. Az 1836 és 1840 közötti évekre tette a közvetítő nyelvek révén történő megismerkedést Shakespeare-rel: „Shakespeare német fordításait ekkor forgattam először”.²⁹ Ebbe persze akár a *Hamlet* némi fordításával való bíbelődés is beleérthető. Van azonban ebben a levélben is egy olyan nyom, amely arról árulkodik,

25 Megjegyzendő, nem csak a 19. század első feléből, közepéről vannak erre példák. Hasonló paródiák a 19. század második felében is készültek, lásd: TAMÁS Ágnes, „*Himnusz- és Szózat*-paródiák a kiegyezést követő évek élclapjaiban (1867–1872)”, *Irodalomismeret* 21, 4. sz. (2018): 73–91.

26 TARJÁNYI Eszter, *Arany János és a parodisztikus hagyomány* (Budapest: Universitas Kiadó–Editio Princeps Kiadó, 2013), 90.

27 VÖ. VADERNA Gábor, „Dallal vagyok tele: Arany János Vojtina-verseinek utóélete”, in „*Összel*”: *Arany János és a hagyomány*, szerk. SZILÁGYI Márton, 247–283 (Budapest: Universitas Kiadó, 2018), 258–264.

28 A rendelkezésre álló adatok összefoglalását lásd: AJÖM VII, 351–362.

29 Arany János Gyulai Pálnak, Nagykőrös, 1855. június 7., in AJÖM XVI, 559.

hogy Arany éppen a nagymonológon kezdhette el nyelvtanulását, ugyanebben a periódusban, s ez a dráma német fordításával való egybevetést jelentette: Szilágyi István

angol nyelvtant hagyott nálam, melly nyelvet akkor ő sem értett, curiosum gyanánt. S én addig forгатám ez utóbbit, addig nevettem az olvasás bizarrságain, addig törtem Hamlet magánbeszédét, mellynek egy angol nyelvtanból sem szabad hiányzani, hogy kedvet kaptam a német Shakespearet összenézni az eredetivel. A munka nehéz, de annál ingerlőbb vala: egy debreceni vásár meghozta nekem János király és II. Richard olcsó stereotyp kiadását, – remekebb művei a nagy mesternek nem lévén kaphatók. És nem sokára János király magyar jambusokban szólalt meg, hogy ismét elhallgasson.³⁰

Azaz Arany kezdeti fordítói kísérleteként csak a *János királyt* tartotta számon, noha ez az 1846-os paródia azt mutatja, hogy a *Hamlet*tel is alaposan tisztában kellett jönnie – s nemcsak tartalmilag, azaz a szemantikai értelemben, hanem a verselés és ritmika szempontjából is. Ezt nyilván nagyban segítette, hogy Arany 1845-re már rendelkezett egy angol nyelvű Shakespeare-kiadással. Ezt szerencsére nem az önéletrajzi levél utalásaiból kell kikövetkeztetnünk, hanem van erre egy másik, hitelt érdemlő adatunk is, Szilágyi Istvánhoz írta ugyanis 1845. augusztus 1-jén:

Őn eltávozta óta könyvtáram néhány angol könyvvvel szaporodott, melly nyelvet most már szinte olly szabadon olvasok, mint a németet. Shakspeare-t és Byront egészen birom, Bulwertől 7. W. Irvingtől 1, Boz Dickenstől 2 kötetet. Shakspeare 7, Byron 5 kötet.³¹

Ez az 1846-os paródia azért különösen figyelemre méltó, mert noha nem Shakespeare szövegének fordítása, hanem csupán egy arra írott variáció, de szinte teljesen formahűnek tekinthető: Arany itt hatodfeles jambusi sorokat alkotott, bizonyos, Shakespeare-nél sem ismeretlen licentiákkal, s a sorok ritmizálása megfelel majdani fordítása verstani megoldásainak.³² Azaz a paródia voltaképpen belesimulna a dráma magyar szövegébe. Persze Arany 1866-ban a végső változatot az eredetitől néhol és némileg elrugaszkodva, ám nyelvi erő szempontjából egészen kivételesen oldotta meg.³³ Ám a for-

30 Uo., 560.

31 Arany János Szilágyi Istvánnak, Szalonta, 1845. augusztus 1., in ARANY János, *Levelezése 1.: 1828–1851*, kiad. SÁFRÁN Györgyi, BISZTRAY Gyula és SÁNDOR István, Arany János összes művei 15 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1975), 15. A továbbiakban: AJÖM XV.

32 Ezt jól mutatja, ha a paródia verstani képleteit, amely két esetben jambusi, két esetben spondeusi, egy esetben pedig trochaikus indításúak, hozzámérjük Nádasdy Ádám összegző tanulmányának rendszerezéséhez: NÁDASDY Ádám, *Arany Hamletjének metrikája: Antikizálás és modernizálás*, in „*Eszedbe jusak*”, 219–250.

33 A nagymonológ Arany János-i fordításának az elemzését Eörsi István és Nádasdy Ádám átültetéseivel összevetve lásd: KÁLLAY Géza, „Nem mintha már teljesen elégtől volnék dolgommal»: 1866: Arany János *Hamlet* fordításai, in *A magyar irodalom története: 1800-tól 1919-ig*, szerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály és VERES András, a szerkesztők munkatársai JENEY Éva és JÓZAN Ildikó, 491–510 (Budapest: Gondolat Kiadó, 2007), különösen: 501–503.

ma megtalálásának az útját érdemes legalább 1846-tól, ettől a betétversként megalkotott, parodisztikus variációtól eredeztetni.

S ha a novellát ennek a *Hamlet*-paródiának a fényében olvassuk újra, akkor több ponton szintén találhatunk olyan nyomokat, amelyek akár ismét Shakespeare-drámájához vezetnek el – bár ezeknek a részleteknek a humoros hatáseffektusa persze másféle, sokkal szórtabb referenciák alapján is működhetett.³⁴

A novella egy pontján a narrátor közléseként a következő mondatot olvashatjuk: „Meglepni őt, mint sirból jött kísértet, mint alvilági rém; mint francia-magyar színművek szörnyei!”³⁵ A szöveg ugyan bizonyos populáris színművek kísérteteffektusaira utal,³⁶ ám ezen sorok mögé nem nehéz beleképzelni a *Hamlet* kísértetjelenetét sem. Ráadásul A *honvéd özveggye*, amely a mottóját jelzetten a *Hamlet*ből veszi, éppen ilyen szcenírozást használ majd.³⁷

Érdemes a következő mondat mellé is odatenni Arany végleges fordításának egy részletét:

Ördög és pokol! – kiált vala fel, ha e szép káromkodást valamely színpadi hőstül szerencséje volt volna eltanulni.³⁸

Mert persze a káromkodás önmagában tipikus, s nem egyedi, de feltűnő, hogy Arany szavai szerint Hamlet a kísértettel való találkozás után, első indulatában éppen ezt – az 1846-ban színpadinak mondott – szólást variálja:

Oh, ég minden lakói! Föld! S mi még?
A poklot is mondjam?³⁹

És még egy elég távoli, de szintén elgondolkodtató szövegpárhuzam; a novella egyik szereplője így fogalmaz a szerelemvallás jelenetében: „a szegény iskolamestert hitvány zérusként fogod szived sikamlós táblájáról a feledés nyullábvával letörölni!”⁴⁰ A szellem szavai után, ugyanabban a reflexióban, amelyből az előbb idézett példa származik.

34 Az alant következő három példára Ruttkay Veronika figyelmeztetett.

35 AJÖM X, 36.

36 A francia színművekre való utalás egyébként az 1840-es évek egyik nagy kritikátörténeti vitájának, a Bajza József és Henszlmann Imre között lezajlott, a színihatásról folytatott diszkurzusnak az egyik vitapozíciójára látszik utalni, tehát nem esetleges, hanem jelentésszerű célzásnak látszik; erről bővebben lásd: KOROMPAY H. János, A „jellemzetes” irodalom jegyében: Az 1840-es évek irodalomkritikai gondolkodása, Irodalomtudomány és kritika (Budapest: Akadémiai Kiadó–Universitas Kiadó, 1998), 112–142.

37 Aranyak erről a verséről (a Szendrey Júliával való kapcsolat összefüggésében) bővebben lásd: SZILÁGYI Márton, „Arany János és Szendrey Júlia: Textuális nyomok az Arany-életműben Szendrey Júlia második házasságáról”, *Tanulmányok: Újvidéki Egyetem Bölcsészettudományi Kar Hungarológia Tanszak Magyar nyelv és irodalom tanszék* 58, 1. sz. (2019): 3–16.

38 AJÖM X, 35.

39 AJÖM VII, 112.

40 AJÖM X, 34.

zik, Hamlet így szól: „Igen, letörlök emlékezetem / Lapjáról minden léha jegyzetet...”⁴¹ Angolul: „from the table of my memory...”. Aranynál a tábla emlegetése persze a vallo-mást tevő iskolamester állásából is következik, de ez is olyan szöveghozzávetőleges kapcsolatnak látszik, amely a *Hamlet*tal összefüggésben is olvasható.

Ez a három szövegpélda ráadásul mind Hamletnek és a szellemnek a jelenetéhez kapcsolódik valamilyen formában, azaz van némi érintkezése a nagymonológgal is – s ezek a párhuzamos helyek szintén azt erősítik (bár nem teszik kétségtelenné), hogy Aranynak 1846-ban már nemcsak a nagymonológról volt fogalma, hanem a dráma angol szövegének mélyebb rétegeiről is, s ezek a megoldások vissza is tértek nála a fordítás végző változatának a megalkotásakor. Vagy legalábbis felidézhetik azt.

Tudjuk, hogy Arany számára a fordítás során az igazi kihívást a forma megtalálása jelentette. Ezt ugyan Shakespeare-fordításai kapcsán alig tudjuk alátámasztani tőle származó, műhelygondjairól szóló idézettel, de az 1840-es évekből ismerünk olyan esetet, amikor egy angol szöveg fordításakor saját nehézségeiről beszélt. A Byron *Don Juan*jából fordított *Az új görög dalnok* első változata ugyanis 1845-ben készült (majdnem akkor, amikor ez a paródia), s egy Szilágyi Istvánhoz írott levelében Arany szokatlannul nyíltan beszélt arról, számára mi jelentette az igazi nehézséget az átültetés során:

Próbálja kipréselni belőle azon érzéseket, s ha nem megy, ne lökje el, hanem tartsa meg akkorra midőn angolul értend. Mert ez oda – vagy elegico-oda – vagy micsoda, igen szép. Byronnál csak egyet olvastam még (NB: még sokat nem olvastam:) ilyen szépet: a híres ódát Napoleonra. Meglehet, még azt is elküldendem, legalább prosa fordításban. Az eredeti itt váltogatólag rimel: nekem ennyit tenni is veszett munka volt rím dolgában – innen a rímek átkozottak. Az angol nyelv jobbadán egy tagú szókból áll, melyek flexio által sem válnak több taguakká, hanem »a la Samu nadrág« maradnak. Mi pedig egy tagú szavainkat is addig ragozzuk, míg 4–5 tagú nem válik belőlük; s innen a nehézség angolból szót szóval, sort sorral – mértéket mértékkel és rímet rímmel visszaadva fordítani.⁴²

Persze Byron nyilván más fordítói nehézségeket jelent,⁴³ mint Shakespeare: de az Aranyra az 1840-es évek közepén jellemző fordítástechnikai dilemmák jól mutatják, mennyire mélyen és a formai kérdések felől közelített ekkor a verses angol szövegekhez, akár drámák, akár verses regények voltak.

Az pedig, hogy a *Hamlet*tal már ekkor ennyire mélyen tisztában volt, azt mutatja: egyáltalán nem hirtelen elhatározás volt, amikor 1866-ban mégiscsak vállalkozott a teljes dráma átültetésére.

S ezt egy furcsa tükrön, egy korai paródián keresztül láthatjuk igazán.

41 AJÖM VII, 113.

42 Arany János Szilágyi Istvánnak, Szalonta, 1845. december 4., in AJÖM XV, 23–24.

43 Arany Byron-fordításairól általában, említve ezt a fordítást is: Török Zsuzsa, „Arany János Byron-olvasatának textuális reprezentációi: Levelek, mottók és a *Bolond Istók*”, in *Óhajtom a classicus írók tanulmányát: Arany János és az európai irodalom*, szerk. KOROMPAY H. János, 275–288 (Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont–Universitas Kiadó, 2017).

Summary

MÁRTON SZILÁGYI

An early forerunner of the *Hamlet* translation by János Arany

One of the most prominent nineteenth century Hungarian poets, János Arany, did his translation of Shakespeare's *Hamlet* in 1866. The paper analyses how it is possible to show even starting from 1840 that Arany knew *Hamlet* really well and not only through the earlier Hungarian and German translations but presumably through the English original as well. Arany published three prose pieces before the public beginning of his poetic career. The third one of these pieces, which appeared in 1846 under a pseudo name, contains a short parody-like Shakespeare paraphrase that is reminiscent of the great monologue in the third act of the play *Hamlet*. What is more, the extract is faithful to the form and other parts of the short story can be regarded as an inter-textual game that refers to *Hamlet*. The paper analyses several examples that reveal that these methods of text treatment and the parody-like sound were quite typical of Arany in general as well, although he did not usually publish these experiments apart from some works that were published in the way this short story was also made public: under a pseudo name. Thus, this early short story serves as a proof for Arany's Shakespeare experience even from the 1840s although to these years in his life neither the letters nor other sources link Arany's becoming acquainted with the English text of *Hamlet*.